

מבט למזרח על שטח החפירה של הר ציון, המבנה הברזלי בתחתית התמונה.
צילום: התמונה מטעם משלחת החפירות

תל תבנה ממעוף הציפור, מבט למערב.
צילום: שחר כהן

תמונת רחפן מתל קנה.
צילום: ד"ר עמית דגן

לסיום - פינת 'הדרת ארץ', והפעם עם פרופ' יוסף דרורי, מרצה עבר מן המחלקה שיציג לנו את הכיבוש המוסלמי והתפתחותו הצבאית והמדינית בארץ.

בנימה אישית, מאחלת לכולם שנה טובה והרבה הצלחה בלימודים.

קריאה מהנה,
טוהר מאיה בורשטיין

לאחר חופשה ארוכה, השנה התחילה ועכשיו אפשר להתחיל לדבר על החפירות שנעשו בקיץ.

בכתבה הראשונה ד"ר דביר רביב יציג את סיכום ממצאי חפירות תל תבנה, בעונת החפירות השלישית והאחרונה במקום.

לאחר מכן נקפוץ לחפירה הלימודית הראשונה של תל קנה, וגם נדבר על 'המעבדה לאיחוי שברים', פרויקט חברתי משותף של ד"ר עמית דגן וד"ר איילת אורג, מהמחלקה לעבודה סוציאלית. מטרת הפרויקט הוא שימוש בעולם הארכיאולוגיה לטיפולים במגוון נושאים. בהמשך, ד"ר רפי לואיס יחשוף פרטים מן החפירות בהר ציון, אתר עשיר תקופות וממצאים, וכן תגלית מדהימה של שכבת החורבן משנת 586 לפנה"ס.

תוכן עניינים

8 לחפור את הר ציון

// ד"ר רפי לואיס

10 "הדרת ארץ"

על אודות הכיבוש הערבי

// פרופ' יוסף דרורי

3 תל תבנה

סיכום עונת החפירות
השלישית (והאחרונה)

// ד"ר דביר רביב

5 תל קנה

סיכום עונת החפירות
הראשונה

// ד"ר עמית דגן

7 המעבדה לאיתוי

שברים

פרויקטים חברתיים

בחפירות תל קנה

// ד"ר איילת אורג

תל תבנה - סיכום העונה השלישית (והאחרונה)

ד"ר דביר רביב

מטבע ברונזה גדול (סטרטיוס) שנטבע באנטיוכיה בימי הקיסר גלבה (68/69 לספירה).

בצדו האחד מופיע ראש הקיסר וסביבו הכתובת: IM-SER-SVL-GALBA-CAE (תרגום: IM[perator]-SER[vius]-SVL[picius]-GALBA-CAE[SAR])

ובצדו השני כתובת מוקפת בזר: ΕΠΙ-ΜΟΥΚΙΑΝΟΥ-ΑΝΤΙΟΧΕΩΝ-ΕΤ-ΖΙΡ

תרגום: (On behalf of [Gaius Licinius] Mucianus-Antioch year 117 (68/69CE) צילום: שחר כהן.

בקיץ האחרון (2024) התקיימה עונת החפירות השלישית (והאחרונה) בתל תבנה שבדרום-מערב השומרון, בידי משלחת מהמחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה בבר-אילן. במהלך עונה זו חפרנו בשני שטחים הממוקמים בחלקו הצפון-מערבי של התל: שטח A שנחפר בעונות הקודמות ושטח G בסמוך לו ממזרח שנפתח בעונה הנוכחית. בנוסף המשכנו את הסקר בתל ובסביבתו. במהלך עונה זו ניסינו לאתר שרידים נוספים מהמבנה המונומנטלי מהתקופה הרומית הקדומה שאחד מבסיסי עמודיו נתגלה בעונה שעברה, אולם לצערנו, למעט כמה אבני גזית בשימוש משני, העלנו חרס בידינו.. מכל מקום חשפנו שרידים מעניינים אחרים השופכים אור על מספר סוגיות בתולדות התל.

טליה דיבקר ניצבת ליד אחת מאבני הדרדור שנמצאו לצד החומה. צילום: שחר כהן

שטח A נוהל בידי עטרה כהן, ורד יעקובי ורותי ליברמן ובו חשפנו ארבעה מרכיבים אדריכליים עיקריים: חומה, מבנה ושני רחובות מרוצפים, כולם מתוארכים למאות הא' והב' לספירה. שרידים אלה מצביעים על תכנון יישובי ומייצגים את תקופת השיא של היישוב עת שימש כמרכז מינהלי אזורי – אחת מבירות הטופארכיה (מחוז) של יהודה.

בחלקו המערבי של השטח חשפנו קיר מתקופת הברזל 2 השייך למבנה שנחשף בעונות הקודמות ושחרב ככל הנראה בכיבוש האשורי בשלהי המאה הח' לפנה"ס. בנוסף המשכנו לחשוף את המתקן החידתי מתקופת הברזל 1 / 2 שנחשף על גבי סלע האם בעונת החפירות הראשונה.

ממצא בולט בשטח החפירה היו כמה אריחים שהשתייכו ככל הנראה לבית מרחץ שפורק.

קיומה של חומה משלהי ימי בית שני תואם את אזכורה של תמנה כמפקדה אזורית בימי המרד הגדול בכתבי יוספוס.

אחת התגליות המרתקות בעונה זו הן שבע אבנים גדולות ועגולות (משקל כל אחת 20 - 50 ק"ג) שנמצאו בין אבני המפולת שלצד החומה. אבנים אלה הוכנו כאבני דרדור ורוכזו על גבי החומה כחלק מהיערכות המורדים היהודים לקראת התקפה של הצבא הרומי. בהסתמך על מטבעות וכלי חרס שמצאנו מתחת לכמה מאבני הדרדור ניתן להציע שהן שימשו בימי מרד בר כוכבא. אם אכן כך, ממצאים אלה עשויים ללמד שבדומה למרד הראשון גם במרד השני שימש האתר כמפקדה אזורית! על חשיבותו הצבאית של האתר בתקופה הרומית עשויים ללמד גם כמה חפצים המרמזים על נוכחות צבאית רומית באתר במהלך המאות הראשונה והשנייה לספירה.

שטח G נוהל בידי אסף דל והראל רוזנברג ובו חשפנו מבנה מהתקופה ההלניסטית שהמשיך לשמש בתקופות החשמונאית, ההרודיאנית, הרומית הקדומה, והתקופה שבין המרידות (70 - 132 לספירה), עד לנטישתו במרד בר-כוכבא. ייתכן שבתקופה הרומית הקדומה שימש המבנה כבית מחסנים. בין הממצאים ראויים לציון ידית אמפורה רודית וקערת דגים מיובאת מהתקופה ההלניסטית, וכן ראש חץ ושבר של נר מימי מרד בר כוכבא.

תל תבנה - סיכום העונה השלישית (והאחרונה)

תמונת רחפן מתל תבנה.
צילום: ישי כהן

ממצאי העונה מתווספים לממצאי העונות הקודמות ובהם כלי חרס רבים, מגוון נרות, כלי אבן וזכוכית, עשרות מטבעות (למן התקופה הפרסית ועד העות'מאנית), פריטי מתכת, ממצא צבאי, עצמות בעלי חיים ועוד.

בימים אלה אנחנו שוקדים על עיבוד הכנה לפרסום ומחקר של ממצאי החפירה. בקרוב צפויים להתפרסם מאמר המציג את המטבעות מהסקר ומאמר נוסף על הממצא האפיגרפי והאיקונוגרפי מהחפירה.

נתראה בפרויקט הבא בסרטבה בחופשת הסמסטר !

לקריאה נוספת:

רביב ד', הר-אבן ב', אהרונביץ' י' וטבגר א', תשע"ח, "שרידים מתקופת בית שני ועד מרד בר-כוכבא בתל תמנה שבדרום השומרון", **במעבה ההר – כתב עת לארכיאולוגיה והיסטוריה של אזור ההר ז**, אריאל-נווה צוף, עמ' 13-50.

Raviv D., 2019, "Granting of the Toparchies of Ephraim, Ramathaim and Lod to Hasmonean Judea," **Tel Aviv** 46, pp. 267–285.

Raviv D. and Zissu B., 2020, "Tombs with a magnificent façade (display tombs) in Roman Palestine: the case of Judea countryside," **Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins** 136 (2), pp. 152–175.

ד"ר עמית דגן

בסמוך לציודו המזרחי של הביצור המערבי של התל, חשפנו שכבת חיים המעידה לראשונה על נוכחות פלישתית באתר. שכבה זו כללה סירי בישול, קערות וקנקנים מקומיים במקביל לכלים ממשפחת הדו – גוני (פלשתי 2), כלים שמקובל לזהותם כסממנים תרבותיים של התרבות הפלישתית.

שטח B, שנוהל על ידי אליענה פלשנר, קובי בן יעקב ונדיה סויפר, ממוקם במרכזו של התל העליון. מיקום השטח התבסס על תוצאות סקר רדאר חוזר קרקע (GPR) שביצענו אשתקד, שהראה מבנה גדול ממדים עם קירות מסיביים. הממצאים בשטח זה מגוונים, ביניהם: תליון מצרי עם דמות פרעה מתפלל; צלמית ברונזה של צפרדע; שברי חרס, מטבעות ואבן קלע מעופרת מהתקופה ההלניסטית; וכן ממצאים מהתקופה הפרסית הכוללים שרידי קירות עשויים לבני בוץ, מכלול קנקנים וקערות רבות מטיפוס "מורטריה", ראשי חץ מברזל וחץ סקיתי עשוי ברונזה, מכלול של להבי צור עם שרידי טיח וביטומן, דבר המעיד על כך ששולבו בידית עץ/עצם ובנוסף, מגוון רחב של עצמות בעלי חיים (חלקן בעלות ממצאים פתולוגיים, שעליהם נדון בעתיד) כגון: צבי, כבש, עז, בקר, גמל ודגים.

פרוייקט החפירות בתל קנה אינו מתמקד רק בתקופות קדומות, אלא גם חוקר את סיפורה של ראשית ההתיישבות המודרנית באזור לרבות ממצאים מתקופת מלחמת העולם הראשונה, אז שימש התל כעמדה אסטרטגית עבור הכוחות העות'מניים והגרמנים. בנוסף, נחשפו עדויות למפעל המים החלוצי הראשון שהזרים את מי הירקון להשקיית פרדס בחריה, הפרדס הגדול ביותר בארץ ישראל בראשית המאה שעברה. מפעל זה, אשר הוקם בתחילת המאה ה-20, היה נדבך מרכזי בהתפתחות תעשיית הבטון, המיכון המודרני וחקלאות ההדרים בשרון.

בקרבת הפארק האקולוגי של הוד השרון בסמוך לנקודת השפך של נחל קנה לנהר הירקון ניצב תל קנה. מיקומו על צומת דרכים אסטרטגי שבו חצתה הדרך מיפו לשומרון את סעיף הדרך הבינלאומית שהובילה מדרומה לצפונה של הארץ. תל קנה, בשמו הערבי תל מוחמאר, לא זכה להתייחסות רבה בספרות המחקרית ולמרות מיקומו האסטרטגי לא נערכו בו חפירות ארכיאולוגיות.

בקיץ 2024 נערכה עונת החפירות הראשונה באתר, על ידי המכון הארכיאולוגי של המחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן ורשות העתיקות, בניהולם של ד"ר עמית דגן וד"ר איילת דיין. הסקרים המקדימים וממצאי עונת החפירות מלמדים על רצף התיישבותי רב-תרבותי החל מהאלף הרביעי לפנה"ס ועד התקופה ההלניסטית וכן על פעילות תעשייתית אינטנסיבית שהתקיימה בתל.

חותם גליל. צילום: טלי כהן

החפירות העונה התמקדו בשני אזורים עיקריים שטח A, שנוהל על ידי שבות גבירם ורחל סלקין. שטח זה הוא חתך אורך בכיוון מזרח-מערב שנועד לחשוף את הסטרטיגרפיה של העיר העליונה והתחתונה. במהלך העונה, הצלחנו להגדיר שתי שכבות, שכבה מהתקופה הפרסית הכוללת קירות מבנה, שחלקן השתמשו בקו ביצור קדום כמסד אבן, וגת עשויה אבן בצורה אובלית. קו הביצורים שהוזכר, הקיף את התל העליון וחלקים ממנו כבר הוגדרו בסקרי חישה מרחוק בשנה שעברה.

חותם גליל. צילום: טלי כהן

תל קנה - סיכום עונת החפירות הראשונה

צילום: טלי כהן

המפגש בין עבר להווה בתל קנה מתבטא לא רק בממצאים הארכיאולוגיים, אלא גם בשיתוף הפעולה הרב-דורי שהתאפשר במהלך החפירות. בעונה זו השתתפו סטודנטים מאוניברסיטת בר-אילן, תלמידי תיכון המתמחים בלימודי ארץ ישראל מרחובות ומכפר סבא, וכן מתנדבים מהקהילה המקומית. חפירת תל קנה מהווה דוגמה לחשיבות שימור המורשת הלאומית ולערכו של החינוך הארכיאולוגי כגשר בין דורות. הנכונות לשלב ידע אקדמי, התנסות בשטח ומעורבות ציבורית יוצרת חווית למידה ייחודית, המדגישה את מקומו של תל קנה כאתר ארכיאולוגי, חינוכי וקהילתי בעל ערך יוצא דופן.

לקריאה נוספת:

Brink E.C.M. van den. 2007. Tel Qana. *HA-ESI* 119 (December 20). http://www.hadashot-esi.org.il/report_detail_eng.aspx?id=672&mag_id=112 (accessed December 30, 2017).

Dagan, A. 2024. "Settlement distribution of Tell Qana / el-Mokhmar in the Late Bronze Age in light of recent surveys and previous research." *In Centro* 4:25-36.

Gophna R. and Ayalon E. 1998. Map of Herzliyya (69) (Archaeological Survey of Israel). **Jerusalem**. Pp 44- 51.

צילום: טלי כהן

ד"ר איילת אורג חברת סגל בבית הספר לעבודה סוציאלית

בנוסף, ערכנו מפגש מרגש ל-12 ארכיאולוגים מרשות העתיקות, שהשתתפו בפרויקט איתור הנעדרים וסינון האפר בעוטף עזה. לאחר סיום החפירות בקיץ בתל קנה וחזרתם של שאר החופרים לבר-אילן, נשארנו עם קבוצה זו, וראש מערך בריאות הנפש במילואים בצה"ל העביר עבורם סדנה לעיבוד החוויות הקשות שעברו. תל קנה, באור השקיעה ובליווי הירח המלא, הפך למקום בטוח ומעצים. הכיבוד המנחם והטישו לדמעות אפשרו לארכיאולוגים לעבד את החוויות הקשות שחוו בצורה תומכת ומכילה.

אילת אורג

במהלך החפירות אולי יצא לכם לראות כמה אנשים מבוגרים יותר, שלא היה להם מושג כל כך מה עושים, איך קוראים לכלים השונים, וכאלו שמעולם לא ישבו קודם לכן בריבוע חפירה – אלו קבוצה של אנשי טיפול שמטפלים באופן ישיר מהשבעה באוקטובר בניצולי נובה, במשפחות של חטופים ונעדרים, במשפחות שכולות, ובפצועים של משרד הביטחון. גם להם, אנחנו מעבירים את הקבוצה שלנו של "איחוי שברים" כאשר המוקד הוא "מי יטפל במטפל" – איך לעזור אחד לשני, בעזרת עבודת החפירה והרפאות, לעבד את השברים שהם כאנשי טיפול מתמודדים אתם – ברמה האישית, והמקצועית. איך מוצאים תקווה בחורבן שסובב אותם כאנשי טיפול, מעבר לחורבן האישי שכולנו חווים. גם הפרויקט הזה מלווה במחקר ונשמח לשתף אתכם בתובנות שיעלו.

בשנה הקרובה מתוכננים לנו פרויקטים נוספים – שיתוף פעולה עם בית הלוחם, וקבוצה של מיילדות המתמחות בלידות שקטות (לידות שהתינוקות נולדים ללא רוח חיים) מתל השומר – וגם איתם, נעבוד יחד במעבדה ובעזרת ריפוי השברים של ממצאי תל קנה, ננסה לעבוד יחד ולרפא את השברים של כל אחת מהן ושלנו. כל העבודות האלו, הן חלק מעיבוד הנתונים והממצאים של מעבדת תל קנה – שאותם אנשים שאינם מתחום הארכיאולוגיה, זוכים להיחשף ולקחת חלק פעיל בעזרה והשתתפות במחקר מדעי מתקדם – אם זה בחפירה, שטיפת ממצאים, רפאות, סריקות תלת ממד במעבדת תל קנה.

השנה האחרונה (וזו שרק התחילה) היו מלאות בשברים. שבר בתחושת הביטחון האישי והקולקטיבי, בתפיסות עולם, ומעל לכל – משפחות שלמות, חיים שלמים שהתרסקו, והלב של כולנו, שנשבר שוב ושוב לרסיסים. מתוך השבר האישי והלאומי הזה, הקמנו יחד ד"ר עמית דגן ואני, את "מעבדה לאיחוי שברים". בשנה האחרונה יזמנו והפעלנו תכניות התערבות טיפוליות במעבדה, שמלוות כולן בתיעוד ומחקר מתמשך, שמטרתן להשתמש בעולם התוכן העשיר של הארכיאולוגיה, וממנו לבנות מתודולוגיות טיפוליות.

המעבדה לאיחוי שברים היא לא עוד מרכז שעושה טיפול באומנות. אנחנו פועלים במסגרת "מרכז למדע אזרחי" שאנחנו שותפים לו במעבדת תל קנה, ובמסגרת הזו, כל מי שמשותף בהתערבות הטיפולית, לוקח חלק במחקר הארכיאולוגי במעבדה. בטיפול באמנות "קלאסי" לוקחים שברים של קרמיקה (למשל עציצים שנשברו, או אומנות הקינסוג'י היפנית שעובדת על חיבור אסתטי מזהב של שברים) ו"משליכים" על השברים האלו מתוך עולם הנפש את הלא מודע, הפחדים, החרדות, נותנים לזה שם, ויוצרים מהם דבר חדש ואישי. אצלנו במעבדה לאיחוי שברים, המשתתפים יודעים מראש, מאיפה החרסים, בני כמה הם, מה הסיפור שלהם – במילים אחרות מה הזהות שלהם. בעבודת הרפאות שאנחנו עושים אצלנו, אנחנו מתעמתים עם הזהות הידועה של הכלי – הזהות השבורה, הזהות שעברה חורבן, לפני אי אילו שנים, ודרך העבודה על הזהות האחרת, המובחנת – מתמודדים עם השברים בזהויות שלנו, בחיים שלנו, ובמקומות שקשים לנו.

לא – זה גם לא קינסוג'י יפני – היות ואנחנו לא מקשטים ומיפים את הסדק/השבר – אנחנו מקבלים אותו כמו שהוא. מנסים לחבר אותו, לפי כל כללי הרפאות המקצועית, מתוך ידיעה ברורה, שכולנו – כבודדים וכחברה, יש לנו שברים שאולי לא נצליח לתקן, יש שברים שאולי יהיו מחוזקים לתקופה, אבל יצטרכו "תמיכה" בהמשך, ויש כלים שהבסיס שלהם כל כך פגוע, שצריך לדעת גם להיפרד מהם...

במעבדה פיתחנו תכניות התערבות טיפוליות ייחודיות, המשלבות רפאות וחפירה ארכיאולוגית. במסגרת זו, העברנו במהלך השנה תוכנית רפאות טיפולית לעובדות סוציאליות הפועלות במקלט לנשים מוכות, המתמודדות עם טראומטיזציה משנית כתוצאה מהחשיפה הן לאלימות של המטופלות והן למציאות המלחמתית המתמשכת. חלק מהמפגשים התקיימו במקלט עצמו, והפעילות לוותה במחקר, שבו נשמח לשתף אתכם עם פרסומו.

ד"ר רפי לואיס

בשטח החפירה הממוקם על גבי המדרון הדרום מזרחי של הר ציון, עומדים זה על גבי זה בדירוג, שכבות ומבנים מתקופת הברזל ועד לשנת 1219 לספירה. השנה בה החליט השליט המוסלמי אל-מאלכ אל-מועת'ם עיסא להרוס את חומת העיר, אותה סיים לבנות כמה שנים קודם לכן ב-1212. הוא עשה זאת מחשש (די מוצדק) שהצלבנים שעתידיים לחזור לעיר, באישורו של אחיו שליט מצרים, יקבלו לידיהם עיר מבוצרת וחזקה.

בשטח החפירה שכבות וממצאים מתקופת הברזל ב' והברזל ג', ממצאים מהתקופה הפרסית ההלניסטית, הרומית הקדומה והתיכונה, הביזנטית המוסלמית הקדומה והמאוחרת. כשאתה מנהל אתר ארכאולוגי כל כך עשיר בתקופות וממצאים תמיד יש מה לחדש. בשנה שעברה למשל סיימנו לחפור את המשכו של רחוב הקארדו העובר בשטח החפירה וגילינו כי מדובר בהצרה של הרחוב שנעשתה ככל הנראה בימיו של הקיסר יוסטיניאנוס (קיסר משנת 527 ועד מותו בשנת 565), אשר בנה מצפון לשטח החפירה שלנו את "כנסיית מרים החדשה" הידועה בכינויה ה"האניה". בניית ה"האניה" (נחנכה ב-543) כללה עבודות פילוס של המרחב סביב המבנה האדיר. אנשיו של יוסטיניאנוס עשו זאת על ידי בניה לגובה של קירות חדשים שהסתמכו על ראשי הקירות החרבים שנותרו בשטח לאחר חורבנה של העיר בשנת 70 ושוב בעקבות רעידת האדמה של שנת 363 (בימי שלטונו הקצר של יוליאנוס הכופר). לאחר שיצרו בשטח מעין קופסאות מקירות אבן מילאו אותם בעפר שהביאו (ככל הנראה מאזור הבניה של הכנסייה עצמה).

מבט למערב על שטח החפירה
צילום: עטרה כהן.

"מצאתם זהב?" שאל אחד, "מצאתם משהו מעניין?" צעק אחד אחר מקבוצת האברכים הצעירים שעשו דרכם משער ציון לכותל. "מצאנו את ירושלים!" השיבו בקול אחד כל משתתפי החפירה. זאת התשובה הכמעט קבועה שלנו לשאלות של קבוצות המטיילים והמתפללים הרבות החולפות בסמוך לשטח החפירה שלמרגלות חומת העיר העתיקה ומעט מזרחית לשער ציון.

חלק מהסטודנטים שהשתתפו בחפירה.
התמונה מטעם משלחת החפירה

"למצוא את ירושלים" - הידיעה שכל פעם שהמקושים והטוריות מפלחים את האדמה מתגלה משהו חדש ומלהיב על העיר המיוחדת הזאת, גם אחרי כמעט חצי יובל של השתתפות וניהול החפירה, זה עדיין מרגש אותי. משנת 2000 ובאופן די סדיר משנת 2006 מגיעים מידי קיץ כמאה משתתפים מכל רחבי העולם, על מנת לחשוף עוד נדבך בהיסטוריה ובארכאולוגיה של העיר לה העושר והרבגוניות התרבותית הגדול ביותר בארץ ואולי בעולם. החפירה מנוהלת על ידי פרופ' שמעון גיבסון מאוניברסיטת צפון קרוליינה שבעיר שרלוט וכותב שורות אלה. אבל עוד קודם לכן, החוקר מגן ברושי ז"ל ניהל במקום חפירה במשך שלוש עונות (-1978, 1975), אך למרבה הצער הללו לא זכו לכל פרסום מדעי. החפירה שלנו התחילה מהניסיון להבין את חפירותיו של ברושי ולהכניס את ממצאיו למסגרת סטרטיגרפית, אבל מהר מאוד הבנו כי אנו למעשה חופרים בנקודת מפתח חשובה מאוד להבנת אירועים ותהליכים שקרו בעיר לאורך תקופותיה, על כן המשכנו במחקר.

לקריאה נוספת:

גיבסון, ש., תבור, ג' ד., פט'רסון, ס. ולואיס ר. י. (2020), חפירות גילויים חדשים במדרון המזרחי של הר ציון ירושלים. **קדמוניות** 159: 43-51.

Gibson, S. and Lewis R. Y. (2023), On the Eve of the Crusader Capture of Jerusalem: the Fātimid/Seljûk Fortifications, Fosse/Ditches, and Military Outworks. **Journal of Medieval Military History** 21: 1-75.

Gibson, S., Lewis, R. Y. and Tabor, J. (2016), New Finds from the 11th to 13th Centuries Along the Southern Old City Wall of Mount Zion. **New Studies in the Archaeology of Jerusalem and its Region** X: *39-55.

עבודות הפילוס הביזנטיות עשו שירות נהדר לארכאולוגיה של ירושלים בכך שהמילואים חתמו תחתם מבנים מימי הבית שני והבית הראשון בשלמותם. ואף מבנה אחד מימי הבית השני השתמר לגובה של שתי קומות. כשהסרנו את השכבות המאוחרות באחד המבנים גילינו שרידים לחורבנה של העיר על ידי הרומאים בשנת 70, קומתו השניה של המבנה כללה בניה באבני גזית ותמשיכי קיר (פרסקאות) עליהם תיאור של פרי הנראה כאתרוג. תמשיכי קיר כאלה (מהסגנון השני של העיר פומפי) נמצאו למעשה רק במקומות ספורים בארץ ומעידים על המעמד הגבוה של בעלי הבית. כאשר חתכנו את רצפת הבית מימי הבית השני גילינו כי קירות המבנה מבוססים על קירות קדומים יותר. בשאלת תיאורו של השלב הקדום יותר של המבנה עסקנו השנה.

בשל המצב הפוליטי והביטחוני, החפירה הקיץ היתה מצומצמת ביותר והשתתפו בה צוות חופרים מובחר שכלל גם מספר סטודנטים מהמחלקה. ירידה בשכבות המילוי שבין קירות המבנה הקדום היתה מסובכת, זאת בשל המילואים מהתקופה הרומית הקדומה שהונחו בין הקירות הקדומים יותר על מנת לפלס את רצפת הבית מימי הבית השני. לאחר שזיהינו והסרנו את "ההפרעה" הרומית גילינו שכבת חורבן מרשימה ביותר משנת 586 לפנה"ס. הממצאים כללו כלי חרס רבים שלמים ותמימים המתוארכים לברזל ג', ראשי חצים (סקיטו-אירנים), בולות, משקולות אבן, תכשיטי זהב וכסף, שיבוצי שן וממצא אורגני.

כל ממצאי השכבה הברזלית עברו סינון רטוב בשטח החפירה ומאוחר יותר מוינו במעבדה על ידי רחל סלקין, בוגרת החוג. תחת שכבת החורבן מצאנו את רצפתו של הבית הניגשת לקירות המבנה. מדובר אם כן במבנה מתקופת הברזל קירותיו הינם בעובי של כשני מטרים והשתמרו לגובה של מעל שנים וחצי מטרים. נראה כי קירות אלה משתלבים עם קירות אחרים שנחשפו בעבר על ידי מגן ברושי אך לא זכו לכל התייחסות ביומני השדה. רצה הגורל ובשטח חפירה של ריבוע אחד יש לנו עדויות לכיבושה של ירושלים משנת 70 לספירה על ידי הרומאים ומספר מטרים תחתיו עדויות מכיבוש העיר בימי הבית הראשון, משנת 586 לפנה"ס על ידי הבבלים.

בשנה הבאה נמשיך לחשוף את המבנה, יחד עם סטודנטים מהמחלקה, ולעמוד על צפונותיה של תקופת הברזל על גבי הר ציון.

פינת "הדרת ארץ" על אודות הכיבוש הערבי

פרופ' יוסף דרורי

בפינת "הדרת ארץ" ניתנת במה לחוקרים וחוקרות שלימדו במחלקה בעבר, ויצאו לגמלאות. בכל גיליון נפגוש חוקר שיציג את מחקרו העכשווי.

פרק א: רישמו של הכיבוש הערבי

במאה השביעית התחולל במערב אסיה ובחופי הדרומיים של הים התיכון מפנה אנושי, פוליטי, תרבותי ודתי שהשלכותיו קיימות עד ימינו. הכוונה ליציאתם של הערבים ממקום חייהם המוכר בחצי האי ערב הצחיח לעבר כיבוש מרחבים גדולים מעבר לשטחי מגוריהם המוכרים.

קדמו לפלישה הערבית זו חדירות של בני שבטים ערביים שפרצו את גבול המדבר וקבעו את מושבם בשוליו כבר במאה הרביעית (בעיראק ובפרס, וכן בדרומה של סוריה). הם אף הקימו שם ממלכות עם משפחות שליטים ופעילות תרבותית חזרונית וככל הנראה גם קשרי מסחר עם שכניהם. יציאה מוקדמת זו מתחומיהם המסורתיים בערב, הייתה מוגבלת ולפעמים אף נבלעו הישגיהם באלו של הנכבשים הוותיקים הידועים יותר.

הכיבוש הערבי מהווה חידה ואתגר ללומדי העבר מכמה בחינות: מדוע יצאו הערבים (הנזכרים בתנ"ך כיושבי אוהלים) רק עכשיו ולא מוקדם יותר ממדבריות ערב? כיצד, או בזכות מה, הצליחו להלחם והם נעדרי הנסיון הארגוני, ידע צבאי או כלי מלחמה מפותחים? מה היו יחסיהם עם תושבי האזורים הנכבשים?

נתון מעניין הוא שכנגד הכובשים הערביים כמעט ולא היו מרידות מקומיות ובוודאי לא כאלו שהצליחו לסלק את השבט החדש ששפתו, דתו ומנהגיו אינם מוכרים.

להבלטת ההישג הערבי נשווה צדדים לאימפריה הרומית על השגיה הציויליזטוריים. סלילת כבישים, צבא מאורגן וחזק ומערכת חוקתית ומדינית הן רק דוגמאות להישגיה הרבים בזירה הבינלאומית. אך גם האימפריה הרומית, כאימפריות גדולות לפניו, ירדה מגדולתה אי אז במאה החמישית. בעוד שהערבים, בנחיתות תרבותית וארגונית נכרת, שרדו זה למעלה מאלף שנים והצליחו להנחיל את ערכיה ואמונותיה למרחבים רבים.

רשימה זו תציג מוצגים ומתקנים מימי ראשית הכיבוש הערבי של ארצנו במאה השביעית, היכן סממניו הבולטים הנראים לעין גם כיום וכיצד ניתן לבאר את הצלחת הערבים בכיבושיהם.

פרק ב: צי מוסלמי

בכיבושיהם המוצלחים של המוסלמים לאורך חופי דרום הים התיכון נתקלו הכובשים ביריב מסוג חדש המנצל את הים. אף כי חצי האי ערב גובל בחופים ארוכים ביותר בים סוף, באוקינוס ההודי ובמפרץ הפרסי, לא הרבו הערבים להשתמש בכלי שיט. ואולם, בהבחינם במעלות התנועה בים אימצו בהדרגה ספינות להשגת מטרותיהם ושקדו על הקמת מספנות. היריב העיקרי במזרח התיכון היו הביזנטים וכנגדו השכילו הערבים להעמיד ציים משלהם. הספינות והסירות נבנו ותוחזקו על ידי הימאים הוותיקים, הנוצרים המקומיים והערבים. חסרי הידע היו רק המפקדים ולכל היותר החותרים בכלי השיט. הנמלים של סוריה ומצרים החלו לשרת את השליטים החדשים. האחרונים שאפו להגיע ליעדים מרוחקים כמו אסיה הקטנה וטריפולי. הצי שפעל בארץ ישראל היה ממוקם ביפו ובעכו. ציים לבנטינים אלו, הסרים למשמעת הכובש הערבי, קיימו מסעות מלחמה דרך הים. ידועה ביותר היא מלחמת התרנים בשנת 655. והנסיון לכבוש את קונסטנטינופול, בירת האימפריה הביזנטית, בשנת 674.

במצור על קונסטנטינופול נטל חלק גם אחד מתלמידיו ובני חוגו של נביא האסלאם, הוא אבו איוב אלאנצארי. אף כי המצור על הבירה הביזנטית נכשל ניתן ללמוד ממנו על השאפתנות הערבית ועל יכולתיהם לרתום למימושה כוחות לוקליים, נכריים במוצאם אך מנוסים בספנות.

בזמן המצור הכושל על קונסטנטינופול נפטר אבו איוב במאה ה-15 טרחו היוורשים שלו להנציח את זכרו בכך שלאחר כיבוש הבירה הביזנטית, מצאו את קברו וקראו לשכונה על שמו (Eyup). שכונה זו מוכרת בשם זה עד ימינו. עדות זו היא ראיה כי הצי הערבי הקדום יכול היה להגיע אז למרחקים.

למרות שהמפגש בין הערבים לימאים המקומיים לא נשא פירות ולא הרחיב בעת ההיא את מרחב השליטה המוסלמית, אפשר לראות בו דוגמה להתנהלות הכובש החדש.

פרק ג: אבני המיל

באימפריה הרומית נהגו להציב בדרכים הארוכות. ששרתו את הסוחרים ואנשי הצבא, אבני מיל במרחקים קבועים (בדרך כלל מיל שאורכו כ-2 ק"מ ואפשר יותר). על אבני המיל היה חקוק המרחק מן העיר הראשית שממנה יצאה הדרך.

פינת "הדרת ארץ" על אודות הכיבוש הערבי

פרק ד: בנייה מונומנטלית

הכיבוש הערבי העשיר את מתקני הארץ והארצות השכנות במבנים מהודרים ביותר, השוכנים בשולי הערים ונועדו ליקירי המשטר (בני המשפחה האומיית) ולא לקהל הרחב.

הידוע והמוכר שבכולם הוא מבנה 'כיפת הסלע' (קבת אלצ'חרה). הכיפה מתייחדת במספר מאפיינים: זהו הבניין המוקדם ביותר באסלאם העומד בצורתו המקורית שלא נפגע או תוקן במרוצת השנים (למעט תיקונים מינוריים שלא שינו את המבנה המקורי). המבנה בנוי במרכזו של מתחם הר הבית (בערבית: אלחרם אלשריף) מעורר קושיות אחדות. מדוע נבנה במקום זה? כיצד היה נראה השטח לפני הקמת הכיפה? מהי ההצדקה התיאורטית לבנייתו?

באסלאם קיימות שתי סברות מרכזיות:

א. בקוראן, בסורה 37, פסוקים 100 ואילך מוזכר הסלע שעליו עקד אברהם את ישמעאל בנו.

ב. זוהי תחנתו האחרונה עלי אדמות של מוחמד במסעו ממכה לירושלים שממנה הועלה השמימה ב'מסע הלילה' (מעראג').

על מניעי בניית 'כיפת הסלע' ביוזמת הח'ליף האומי עבד אלמלכ (בשנים 685 - 692) יש לפחות שתי הצעות בהקמת המבנה המפואר: הח'ליף רצה למשוך מאמינים שרצו לקיים חג' לירושלים, ולא למכה ובכך התכוון למנוע מעולי הרגל משיכה לתעמולה האנטי-אומיית שבעת היא התרכזה במכה. הסבר אחר הוא שמבנה זה נועד להתחרות במבנה הנוצרי הסמוך 'כנסיית הקבר', שמשך אליו עולי נוצרים רבים. בכך 'כיפת הסלע' נועדה הן לנוצרים והן למוסלמים לדעת שיש ביכולת שליטי האסלאם, כספית ואמנותית, להציב מבנה מתחרה, מהודר ומרשים. בכך לעודד לתמוך בו ולפנות אליו.

'כיפת הסלע' היא מבנה זיכרון והנצחה לארועים אמוניים משמעותיים מן העבר. היא איננה מקום תפילה ציבורי, לא נאמרות בה דרשות ולא מתקיימות בה תפילות יומיות.

מדרום למסגד אלאקצא מחוץ להר הבית הקימו האומיים ששה מבנים נוספים - המזוהים כ"ארמונות האומיים" - שהם בתכניתם ומעוטרים לרוב. מבנים אלה שלא ברור למי נועדו לא היו מוכרים מהספרות הערבית וגילויים התאפשר בעקבות מלחמת ששת הימים.

ח'ליפי בית אומייה העמידו ארמונות נוספים במרחב: ארמון השאם (ליד יריחו), ארמון צינברא (בדרום מערב חוף הכנרת. מוכר רק מהספרות ואין ממצאים ודאיים בשטח) וארמון מיניה (ליד קיבוץ גינוסר).

נוהג זה המקל על המובילים והנוסעים אומץ גם על ידי יורשי הרומאים באימפריה הביזנטית. בארץ ישראל מוכרות מן התקופה הביזנטית עשרות כתובות החקוקות באבן, לרוב על עמוד עגול שגודלו כמטר וחצי.

השלטון הערבי שדחק את הביזנטים מן הארץ נקט אף הוא בתחילת דרכו בהצבת אבני מיל. תפקידם היה לא רק לעדכן את הנוסע מתי יגיע ליעדו אלא גם לפאר את השגיו ופועלו של הח'ליף.

בארץ נמצאו מספר אבני מיל בעיקר מן התקופה האומיית. הח'ליף שיזם לרוב הוא עבד אלמלכ (שלט בין 685 - 705) גם כשלא היה בין החיים.

מוכרות מספר כתובות אלו מירושלים (שתיים לכיוון יפו ושתיים לכיוון בקעת הירדן ודמשק). וכן שתי כתובות שנמצאו ברמת הגולן המציינות הן את מרחקן מדמשק (כ-105 מיליון) והן את בן חסותו של הח'ליף (אדם בשם מסאור), שטרם בסילוק המכשולים ובהקלת המעבר בנתיבים.

הכתובות על אבני המיל המוסלמיות מתאפיינות בקפדנותן: חמש שורות במרווחים זהים ובכתיב כופי מסוגן מעשה ידי אומן.

אבן דרך של באב אל-ואד מתקופת עבד אל-מאליק. תרגום:

The highway []

Servant of God 'Abd al-Malik,

Commander of the Faithful, God's mercy be upon him.

From Iliya [i.e., Jerusalem] to this milestone

there are 8 miles.

מתוך: Burcham 1922 page 18

הנוהג להעמיד אבני מיל אינפורמטיביות כנראה בוטל אחרי תקופת האומיים ולא נמצאו כתובות כאלו מאוחר למאה התשיעית.

עצם האימוץ של מנהג רומי/ביזנטי על ידי הערבים היא ראייה נוספת לתהליך האקולטורציה של הכובשים שנחשפו אליו רק משפלו לארצות המזרח הקרוב.

פינת "הדרת ארץ" על אודות הכיבוש הערבי

פרק ה: סיום

סקירת הכיבוש הערבי את הלבנט ומרחבים נוספים מרוחקים ממנו (מערב אסיה, צפון הודו, צפון אפריקה) מעלה את השאלה כיצד הצליחו הערבים להשתלט על מרחבים אלה ולימים אף להשליט את דתם באופן נרחב.

ההיסטוריונים מציעים מגוון אפשרויות ביניהן: החלטות השלטונות הותיקים המוקפים אויבים מכמה זירות או דחייה אידיאולוגית של המקומיים את השקפות השליטים ודרכם לאכוף את דעותיהם.

אני מבקש להציע בזהירות את ההסבר הבא: הכובש המוסלמי היה מודע לעיונות התרבותית של הנכבשים ושאף להקנותה לעצמו. הוא ראה בנכנעים גורם שיכול להעשיר את יכולותיו ועל כן כדאי ללמוד ממנו (מינהל מסודר, תכנון יישובים, אפשרות לניצול משאבי טבע). מנגד ביקשו השליטים החדשים לבדל עצמם כזכות האסלאם מהאוכלוסיות הותיקות ועל כן לא אילצו להתאסלם. סובלנות דתית זו הפחיתה את עוינות הנכבשים והתאסלמות המקומיים הייתה לטובתם בקידום המעמדי.

בכך אני מבקש להאיר את מיעוט המרידות כנגד הכובשים הערביים ואת הצלחתם בהנחלת האסלאם מרצון.

פסיפס האריה והאיילות מארמון השאם ליד יריחו צילום:
תמונה מתוך ויקיפדיה בערך: ח'רבת אל-מפג'ר

תנופת בניה זו של ח'ליפי בית אומייה היא ראייה נוספת להסתגלותם לשטחי שלטונם החדשים, לטעמם האומנותי ולצורך בהבלטת האפשרות לרתום כוחות מקומיים שידעו לתכנן, לעטר ולהעמיד מתחמים רבי פאר שכאלה.

לקריאה נוספת:

Berchem, Van, M. 1922. "Milliaire n.2". *Materials for a Corpus inscriptinum arabicarum*. Part 2. Southern Syria T.1 Jerusalem "City". **The French institute of Oriental Archeology**. Cairo. Pp. 18.